

УДК 94 (477)

О.В. ДЕРКАЧ

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ВІЙСЬКОВЕ ПРОТИСТОЯННЯ В ПЕРІОД ВЕРЕСНЕВОЇ КАМПАНІЇ 1939 РОКУ

Деркач Олександр Володимирович – здобувач кафедри гуманітарних дисциплін Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна»

У статті характеризуються основні причини, характер та перебіг антипольських виступів, організованих українськими націоналістичними угруповуваннями під час німецької агресії проти Польщі 1939 року.

Ключові слова: ПУН (Провід українських націоналістів), КЕ ОУН (Крайова ексекютива Організації українських націоналістів) на західноукраїнських землях, Поліське лозове козацтво, Український легіон.

В статье характеризуются основные причины, характер и ход антипольских выступлений, организованных украинскими националистическими группировками во время германской агрессии против Польши 1939 года.

Ключевые слова: ПУН (Провод украинских националистов), КЭ ОУН (Краевая ексекютива Организации украинских националистов) на западноукраинских землях, Полесское лозовое казачество, Украинский легион.

The article characterized the main causes, nature and course of anti-polish statements, organized by ukrainian nationalist groups during the German aggression against Poland in 1939.

Key words: PUN (Provid of Ukrainian Nationalists), KE OUN (Krajova Ehekutiva of Organization of Ukrainian Nationalists) in Western Ukraine, Polisske Lozove Cossactvo, Ukrainian Legion.

© О.В. Деркач, 2012

Постановка проблеми. Дослідження періоду Другої світової війни є важливим елементом у вивченні новітньої історії України, зокрема – українсько-польських відносин, проблема яких була та залишається однією з найбільш складних і суперечливих в історичній науці.

Українці, як найбільша етнічна меншина Другої Речі Посполитої, упродовж 20-30-х років ХХ століття зазнавали з боку поляків систематичного гноблення, зверхнього ставлення, стикалися з ігноруванням будь-яких їхніх національних інтересів. У подібній ситуації значна частина населення західноукраїнських земель ставилася до польської держави прохолодно, якщо не відверто вороже. Очевидно, що це значною мірою послабило Польщу перед зовнішньою небезпекою та, зрештою, виявилось однією з причин як військової поразки Варшави у вересні 1939 року, так і основою для ескалації українсько-польського протистояння в роки Другої світової.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти зазначеної проблеми висвітлені у працях польських істориків В. Резмера [13], Р. Торжецького [21, 22], Р. Висоцького [23], українських дослідників А. Кентія [7], В. Косика [8], А. Руккаса [14, 15, 16], І. Патриляка [10], М. Посівнича [12] та інших. Основна увага більшості з них прикута до вивчення позиції Організації Українських Націоналістів, її боротьби в період Вересневої кампанії проти польської держави та, у значно меншій мірі, участі українців у бойових діях на боці Другої Речі Посполитої.

Мета дослідження. У цьому зв'язку, в даній статті нами буде зроблено спробу дослідити питання про причини, характер і наслідки участі українців у Вересневій кампанії, зокрема вплив українсько-польського військового протистояння на перебіг і кінцевий підсумок німецько-польської

війни. В узагальнюючих працях дане питання представлено потужним доробком. Однак вивчення деяких його складових ще потребує детального опрацювання. Зокрема, до сьогоднішнього дня не здійснено ґрунтовного комплексного дослідження про роль та місце українства в подіях, пов'язаних із нападом Німеччини на Польщу в вересні 1939 року.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед зазначимо, що напередодні Другої світової війни територія України була розділена та перебувала під владою одразу кількох держав. Основна її частина під назвою «УРСР» входила до складу Радянського Союзу та формально володіла деякими атрибутами суверенітету. Волинь і Галичина були польськими, Північна Буковина та Південна Бессарабія – румунськими, а Закарпаття спочатку чехословацьким, а потім – угорським.

Провідною політичною організацією, що декларувала боротьбу за незалежність української держави всіма можливими методами, в тому числі й шляхом збройної боротьби, залишалася створена в 1929 р. Організація Українських Націоналістів [4, с. 568–569]. За існуючих міжнародних умов її керівництво стояло перед вибором: розраховувати виключно на власні сили чи відкрито ставати на бік якоїсь з великих держав, зацікавлених у вирішенні українського питання. Подібна нагода трапилася в 1939 р., коли Друга Річ Посполита опинилася в стані війни з гітлерівською Німеччиною. З огляду на це, керівники націоналістичного підпілля планували розпочати збройне повстання, що, на їх думку, мало б привести до національної революції.

Усі без винятку лідери ОУН вважали, що для боротьби за незалежність українцям слід створити власну армію. Але різні націоналістичні сили мали неоднакове бачення принципів побудови збройних сил. Мельник і його оточення вважали за необхід-

не створити регулярні військові формування за підтримки іноземних держав, тоді як члени Крайової Екзекутиви ОУН на західноукраїнських землях (далі – КЕ ОУН ЗУЗ), насамперед – Бандера, Шухевич, Стецько виступали за створення збройних сил власними засобами [9, с. 137–139].

Після загибелі Коновальця протистояння прихильників обох концепцій лише посилювалося, особливо коли Мельник і ПУН заборонили бойовикам ОУН на західноукраїнських землях втручатись у конфлікт із Угорщиною на Закарпатті, щоб не викликати роздратування Гітлера. Але молодіжне крило ОУН цю заборону проігнорувало, що свідчило про жорстку конкуренцію та наближення глибокого розколу між ними [9, с. 582–584].

27 серпня 1939 р. у Римі відбувся Другий Великий Збір Українських націоналістів, котрий тривав лише три години. На Зборі не було розроблено жодних інструкцій щодо позиції ОУН в умовах можливої німецько-польської війни. Незважаючи на щойно підписаний пакт Молотова-Ріббентропа, Мельник і його соратники не вірили в можливість передачі більшовикам Західної України, а розраховували на створення при німецькій підтримці Західноукраїнської Держави, яку сподівалися очолити.

Відчуваючи неминучість війни, керівництво КЕ ОУН ЗУЗ на власний страх і ризик розпочинає формування партизанських відділів. Члени ОУН проходять прискорену військову підготовку у спеціальних таборах у лісовій і гірській місцевості. Упродовж серпня 1939 р. військовий вишкіл пройшло щонайменше 967 учасників і прихильників націоналістичного руху [20, с. 89]. В ОУН було створено інститут військових референтів, котрі мали працювати на забезпечення підпільних груп зброєю, амуніцією, спорядженням і вести агентурну діяльність проти поляків, але конкретних завдань про підготовку до активних бойових дій перед ними спочатку не ставилося [2, с. 48]. Лише наприкінці серпня 1939 р. на надзвичайній нараді КЕ ОУН ЗУЗ вирішила провести мобілізацію членів ОУН [20, с. 92].

Перші військові формування націоналістів утворилися з ініціативи Крайової Екзекутиви північно-західних українських земель під назвою Поліське лозове козацтво, яке в серпні 1939 р. налічувало до 500 чол. [9, с. 230–231; 459–461]. У Галичині, де ОУН мала значно більший вплив, подібні формування були набагато численнішими [11, с. 112]. Маючи їх під своїм керівництвом, КЕ ОУН ЗУЗ планувала здійснити антипольське збройне повстання. Однак німецьке керівництво після укладення пакту Молотова-Ріббентропа вважало такий розвиток подій небажаним через можливе незадоволення з боку Кремля [11, с. 155].

Документи і спогади очевидців свідчать, що силове протистояння поляків і українців після початку війни охопило практично всі західноукраїнські регіони, але мало в різних випадках доволі відмінний характер. Сучасні дослідники класифікують виступи, здійснювані українцями проти поляків, наступним чином:

– стихійні розправи над представниками вла-

ди, поліції чи осадниками;

– самозахист населення;

– організовані виступи під контролем певного політичного керівництва з метою захоплення влади на місцях;

– бойові дії проти польських військових частин, поліції чи озброєних загонів цивільних [19, с. 76].

Так у Галичині й Тернопільщині повсталі діяли великими силами, їхні загони інколи налічували 500–700 чоловік і вступали в серйозне протистояння не лише з поліцією чи цивільними польськими властями, але й регулярними військовими частинами.

У ніч на 12 вересня проти поляків виступили оунівці в Добромільському і Городоцькому повітах на Львівщині. Група з Городоцького повіту роззбрóила охорону польового аеродрому. Було захоплено 70 гвинтівок, 2 кулемети, 8 літаків [15, с. 45]. У Львові повстанці з 12 до 14 вересня кілька разів вступали в перестрілку з поляками [15, с. 46]. Після радянського вторгнення оунівці, скориставшись загальним сум'яттям серед поляків, намагалися захопити якнайбільше зброї і визволити в'язнів із тюрем. Зокрема, націоналістична група зі 109 осіб у Бібрському повіті захопила 1 гармату, 6 кулеметів, 127 гвинтівок, 20 пістолетів, 3 велосипеди, 2 вози, 7 автомобілів, 50 коней, 5000 набоїв, у сутичках убила 5 і взяла в полон 200 польських солдатів, втративши при цьому 2 чоловік убитими і 2 пораненими [15, с. 46]. Повстанські відділи діяли поблизу Дрогобича (300 чол.) і Трускавця (60 чол.). Ними було захоплено 150 гвинтівок, 8 возів, 4 коней, здійснено напади на залізницю, що вела до Львова. Втрати склали 3 бойовиків убитими [13, с. 29]. Загін із с. Попелі у боях знищив 32 поляків, захопив 80 гвинтівок, 4 гранати, понад тисячу набоїв, втративши при цьому 15 осіб [15, с. 46–47].

Групи повстанців чисельністю 10–30 осіб діяли також у Самбірському, Турківському й Рава-Руському повітах Львівського воєводства [15, с. 47]. Інтенсивні сутички між польськими військами та оунівцями відбувалися поблизу Явірника Руського і Рясної Руської на Любачівщині, а також у Перемішлі [22, с. 27–28].

Найбільш масштабними були виступи націоналістів у Стрийському, Жидачівському, Рогатинському і Тлумацькому повітах Станіславівського воєводства. У Стрию після німецького авіанальоту 12 вересня 1939 р. місто покинули майже всі польські війська, поліція та представники влади. Користуючись цим, місцеві кримінальні злочинці почали грабежі та вуличні погроми. У ніч із 12 на 13 вересня до Стрия увійшли озброєні загони ОУН чисельністю до 700 осіб, які відновили порядок і встановили в місті українську владу. Їм вдалося до підходу німецьких частин відбити кілька польських атак [13, с. 29].

З'єднання націоналістів чисельністю 900 осіб діяло в районі с. Дуліби поблизу Стрия. Проти повстанців було кинуте регулярні військові частини, поліцію й загони польської «Національної оборони», в результаті чого село було майже повністю знищене, при цьому загинуло понад 50 мирних

жителів [15, с. 47]. Аналогічна ситуація склалася в с. Колодниця, де діяв повстанський загін чисельністю до 400 осіб, в селах Синьовидське Верхне і Корчин [14, с. 389]. Польські каральні акції відбувалися в Старому Самборі, с. Недільній, с. Лужку-Горішньому, с. Бусовиську, с. Спасі, с. Терешові [5, с. 76–77].

Одними із наймасштабніших були виступи ОУН поблизу містечка Миколаїв Жидачівського повіту. Тут 13 вересня 1939 р. повстання охопило 17 сіл навколо Миколаєва, а сили повсталих налічували 500–600 осіб. Вони роззброїли відділки польської поліції, оголосили про встановлення української влади і про початок мобілізації всіх чоловіків-українців у віці від 18 до 35 років. Було захоплено мости через р. Дністер – автомобільний у Наддністрянській Дем'янці і залізничний у Розвадові [15, с. 47–48].

Це значно зашкодило польським оперативним планам, тому місцева адміністрація й військово командування наступного дня скерували проти партизанів три батальйони піхоти, загопи поліції з сусідніх повітів, а також кавалерійський полк зі Станіслава (загальна чисельність поляків склала 2500 чол.) [15, с. 48]. Внаслідок запеклих боїв поляки втратили 52 солдатів і поліцейських, втрати націоналістів склали не менше 17 убитими і 7 пораненими. Було проведено жорстокі каральні акції проти місцевого українського населення [5, с. 82].

17–18 вересня 1939 р. збройні виступи оунівців відбулися в Рогатинському повіті. Повстанці чисельністю не менше 150 осіб знищили близько 50 і полонили 55 польських солдатів та офіцерів. У супротивника захоплено 187 гвинтівок, 3 кулемети, 9 пістолетів, 1200 набоїв тощо. Втрати українців склали 25 чоловік убитими й пораненими [15, с. 48].

У Тлумацькому повіті оунівці захопили владу в 10 селах і створили загін чисельністю до 600 осіб [15, с. 48].

На Тернопільщині українське повстання охопило Золочівський, Заліщицький, Бережанський і Підгаєцький повіти. 14 вересня під час атаки залізничної станції в Ожидові польські солдати чисельністю 800 чоловік здалися в полон, не вчинивши опору. В них було вилучено 800 гвинтівок і 3 гармати. В Олеську оунівцям вдалося захопити 230 гвинтівок, 30 автомобілів, 60 коней [15, с. 49].

У Заліщицькому повіті збройний виступ розпочався 16 вересня 1939 р. Тут українці роззброїли 50 польських солдатів і поліцейських, захопивши 8 кулеметів, 40 гвинтівок, 2 автомобілі, 4 літаки [15, с. 49].

Найбільший на Тернопільщині виступ націоналістів відбувся 17–20 вересня 1939 р. у Підгаєцькому і Бережанському повітах, де ще до початку війни діяло щонайменше шість спеціальних таборів для військової підготовки членів ОУН. Повстанцям вдалося захопити кілька сіл і проголосити там українську владу [20, с. 104].

Загалом повстання поширилося на 40 населених пунктів і його учасниками стали 4000 осіб. Вони зуміли захопити у відступаючих поляків 2

гармати, 10 кулеметів, 888 гвинтівок, 164 пістолети, 2 мотоцикли, 30 велосипедів, 3 автомобілі, 32 коней, 3 польові кухні, полонили 1842 особи. При цьому загинуло 268 поляків, втрати оунівців склали 23 убитих і 33 поранених [15, с. 49]. Нажаль, при цьому жертвами боротьби стали по кілька десятків цивільних як з польського, так і з українського боку [5, с. 85].

На відміну від Галичини й Тернопільщини, на Волині українсько-польське протистояння набуло характеру дрібних локальних сутичок. Це можна пояснити слабшим організаційним охопленням регіону, а також дещо сильнішими комуністичними впливами [15, с. 49]. Виступи загонів груп ОУН зафіксовані переважно в Дорогичинському, Володимир-Волинському, Ковельському, Ратнівському і Камінь-Каширському повітах [20, с. 101].

Найсерйознішим успіхом націоналістів можна вважати ситуацію у Володимирі-Волинському, який українцям, зрештою, вдалося взяти під свій контроль і утримувати аж до підходу Червоної армії [9, с. 161].

Значно меншою виглядала активність українців на Берестейщині, Холмщині, в Підляшші й Надсянні [9, с. 81].

Загалом повстанцями було охоплено 183 населених пункти у 20 повітах Західної України. Участь у виступах взяли 7729 осіб. Бойовики ОУН знищили 4 польські колонії. Втрати загонів ОУН налічують 160 осіб убитими і 53 пораненими. Польські втрати – 796 убитими, 37 пораненими й 3610 полоненими. Повстанці захопили 1 танк, 8 літаків, 7 гармат, 103 кулемети, 25 автомобілів, 184 коней, 3757 гвинтівок, 3445 пістолетів [15, с. 49–50]. Більшість виступів відбувались у проміжку між 10 і 23 вересня 1939 р., тобто коли поразка Другої Речі Посполитої від гітлерівської Німеччини стала очевидною.

Ще одним характерним проявом тодішніх подій виявився терор, здійснюваний польськими властями та відступаючими військовими частинами проти мирного українського населення. Було повністю спалено 5 українських сіл та знищено 151 українське господарство [3, с. 76–77]. Каральні акції й погроми мали місце в Галичині, Перемишлі, на Тернопільщині, Холмщині, Волині, Прикарпатті [19, с. 76]. На жаль, даний терор продовжувався навіть по закінченні самої німецько-польської війни. Такі факти були відомі командуванню червоноармійських військових частин і вони застосовували проти погромників відповідні санкції аж до здійснення смертної кари [17, с. 125].

Поскільки Німеччина та СРСР були напряму зацікавлені в розпалюванні українсько-польської міжнаціональної ворожнечі, особливу увагу на подібних випадках акцентували радянська та гітлерівська пропаганда, котрі повідомляли про арешти за «чорними списками» представників української інтелігенції, захоплення й розстріл поляками заручників тощо. Число жертв серед українців за їх оцінками сягало до 60 тис. чол. [19, с. 79]. Подібні повідомлення, маючи здебільшого реальне підґрунтя, як правило, фальсифікувались з метою напруження й без того складної ситуації. І Гітлер,

і Сталін, таким чином, прагнули легітимізувати та виправдати свою спільну агресію проти польської держави в очах світової чи європейської спільноти та власних громадян.

Одночасно з бойовими діями на фронті українські націоналісти розраховували на можливе повстання серед солдатів і офіцерів Війська Польського. Очікувалося, що в такому повстанні можуть взяти участь до 1300 офіцерів і 12 тис. солдатів українського походження [21, с. 44]. Проте подібного не відбулося. Українські солдати й офіцери, що перебували на польській військовій службі, а це, за різними даними – 150–200 тис. чоловік, чесно виконували свій військовий обов'язок. Чимало з них відзначилися під час бойових дій, продемонструвавши високий ступінь підготовки і патріотизму [16, с. 150]. Відкриті антипольські виступи серед військовослужбовців-українців були поодинокими й безсистемними [19, с. 74].

Лише після 17 вересня 1939 р., коли війна Польщею вже була фактично програна, серед них набули масового характеру випадки дезертирства, але й солдати-поляки в цій ситуації вели себе аналогічно [1, с. 18].

Однак поміж значної частини поляків укорінився твердий погляд на українців, як на німецьку п'яту колону, виникло уявлення про «український ніж у спину» [9, с. 163]. Радянські й польські дослідники стверджують, що плани українських націоналістів були безпосередньо пов'язані зі вказівками німецького військового командування, здійснюваними через резидентуру Абверу в Бреслау [11, с. 149].

Насправді єдиним українським військовим формуванням, що відкрито брало участь у бойових діях проти Польщі на боці Німеччини, був Військовий Відділ Націоналістів (Український Легіон, Легіон Сушка) чисельністю 600 чоловік. У німецьких джерелах він зустрічається під назвою *Bergbauernhilfe* (ВВН). До даного підрозділу входили колишні вояки Карпатської Січі, армії УНР та українські студенти, що навчалися перед цим у німецьких та австрійських вузах [18, с. 11]. Штаб-квартира легіону знаходилась у Бреслау, а головний навчальний центр – у Зауберсдорфі. З українських добровольців було сформовано два піхотні батальйони (курені), що носили уніформу чехословацького зразка, пофарбовану в чорний колір й емблеми зі стилізованим зображенням тризуба [6, с. 41]. Озброєння в легіонерів теж було переважно чехословацьке. Навчання проводилося упродовж червня-серпня 1939 р. і включало в себе снайперську підготовку, рукопашний бій, техніку здійснення диверсій і саботажу [18, с. 21].

Від самого початку німці планували використувати легіон як винятково допоміжне формування [8, с. 73]. Після початку війни бойові групи Українського Легіону були відряджені до підрозділів Вермахту, що здійснювали наступ із території Словаччини в напрямку Львова, Самбора і Дрогобича, брали участь у форсуванні Сяну, а потім намагалися перешкодити решткам польських військ відступити до Румунії. При майже повній відсутності бойових завдань, вояки поширювали серед місцевого населення пропаганду про мету своєї діяльності та необхідність підтримки українського націоналістичного руху.

Після закінчення війни Український Легіон передислокували в Закопане, де його учасники пройшли перепідготовку та почали виконувати поліцейські функції на Лемківщині, Холмщині й Підляшші, а в грудні 1939 р. він був розформований: готуючись до війни на Заході, гітлерівське керівництво не бачило найближчим часом необхідності в продовженні подальшої військової співпраці з українцями [18, с. 24]. Але самі лідери ОУН результати участі своїх збройних формувань у польській кампанії оцінювали досить високо [7, с. 250].

Висновки. Отже, упродовж вересня 1939 р. у західноукраїнських землях спостерігалось активне українсько-польське збройне протистояння, першопричини якого полягали, насамперед, у прагненні польської влади втримати свій контроль над цими територіями та намаганні українців самоствердитися в якості суб'єкта великої європейської політики і створити підґрунтя для подальшої боротьби за державну незалежність. З боку ОУН це була перша спроба розгортання масового повстанського руху, під час якого націоналісти набули початкового бойового досвіду. На жаль, вирішення українського питання в той час не залежало від самих українців. Доля західноукраїнських земель була визначена ще до початку Вересневої кампанії у домовленостях Гітлера зі Сталіним.

ОУН та її прихильникам із об'єктивних причин не вдалося взяти під свій контроль західноукраїнські території чи заявити про себе в якості активного учасника міжнародної політики. Їхні виступи проти польських властей не могли суттєвим чином вплинути і на перебіг Вересневої кампанії, хоча сприяли самоствердженню націоналістичного руху та значно збільшили кількість його прихильників серед українського населення. Результатом стало також подальше загострення в регіоні міжнаціональних протиріч, яке вже через кілька років отримало логічне продовження у вигляді повномасштабного етнічного конфлікту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баран В. К. Україна : західні землі : 1939–1941 рр. / В. К. Баран, В. В. Токарський. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2009. – 448 с.
2. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Спогади / Тарас Бульба-Боровець. – Вінніпег : Інститут дослідів Волині, 1981. – 272 с.
3. Гривул Т. Польський терор проти українського населення в 1939 та в 1941 рр. / Т. Гривул // Український визвольний рух. – Зошит 2. – Львів : МС, 2003. – С. 86–94.
4. Дарованець О. Чисельність ОУН / О. Дарованець // Мірчук П. Нариси з історії ОУН 1929–1939 роки. Вид. третє. – К. : УВС, 2007. – С. 565–570.
5. Дзюбан О. Українсько-польське протистояння у вересні 1939 р. у тогочасній пресі та споминах очевидців // Український визвольний рух. – Зошит 2. – Львів : УВС, 2003. – С. 74–86.

6. Кальба М. Дружини Українських Націоналістів / М. Кальба – Детройт : Видавництво ДУН, 1992. – 143 с.
7. Кентій. А. Збройний чин українських націоналістів. Історико-архівні нариси / А. Кентій. – К. : Державний комітет архівів України, 2005. – 266 с.
8. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Львів : НТШ, 1992. – 683 с.
9. Мірчук П. Нарис історії ОУН / П. Мірчук. – Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк : Українське видавництво, 1968. – Т. 1. 1920–1939. – 471 с.
10. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик // Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.
11. Поліщук. В. Гірка правда. Злочинність ОУН-УПА / В. Поліщук. – Київ : Золоті ворота, 2011. – 481 с.
12. Посівнич М. Р. Воєнно-політична діяльність ОУН в 1929–1939 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / М. Р. Посівнич. – Львів, 2009. – 20 с.
13. Резмер В. Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р. / В. Резмер // Україна-Польща : важкі питання. – Варшава : TYRSA, 1999. – Т. 4. – С. 13–34.
14. Руккас А. Бойові дії загонів ОУН у вересні 1939 р. / А. Руккас // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – С. 385–395.
15. Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни / А. Руккас // Воєнна історія. – 2008. – № 5. – С. 44–50.
16. Руккас А. Українці у Війську Польському. Вересень 1939 року / А. Руккас // Україна і Польща в ХХ столітті : проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. – С. 149–152.
17. Русский архив : приказы народного комиссара обороны СССР / Под ред. Золотарева В. А. – М. : Терра, 1994. – Т. 13. – 368 с.
18. Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби / І. Стебельський. – К. : Смолоскип, 1999. – 31 с.
19. Український визвольний рух : у 3-х зошитах / Центр досліджень визвольного руху. – Львів : МС, 2003–2004. – Зошит 2 : Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – 2003. – 194 с.
20. Шпіцер В. Крайовий провідник Володимир Тимчій – «Лопатинський» / В. Шпіцер, В. Мороз. – Львів : Афіша, 2004. – 255 с.
21. Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce II Rzeczypospolitej, 1933–1945 / R. Torzecki. – Warszawa : KiW, 1972. – 316 s.
22. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. – Warszawa: Wyd. PWN, 1993. – 316 s.
23. Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939 / R. Wysocki. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2003. – 433 s.